

ΚΩΣΤΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΙΑΔΗΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΔΙΑΜΑΧΗ ΑΡΕΝΤ-ΣΟΛΕΜ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ «Ο ΑΪΧΜΑΝ ΣΤΗΝ ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ»

Η Χάννα Άρεντ συναντήθηκε για πρώτη φορά με τον φιλόσοφο και εξέχοντα μελετητή της Καμπάλα Γκέρσομ Σόλεμ το 1932 στο Βερολίνο και ένα από τα πράγματα που αμέσως τους έφεραν κοντά ήταν η μεγάλη εκτίμηση που αμφότεροι έτρεφαν για τον Βάλτερ Μπένγιαμιν. Ο Σόλεμ έλεγε ότι η Άρεντ ήταν ένα από τα καλύτερα μυαλά της Ευρώπης, ενώ οι δυο τους συνεργάστηκαν επανειλημμένα για να διασωθούν καταρχάς και να εκδοθούν στη συνέχεια εβραϊκά χειρόγραφα και βιβλία που γλύτωσαν από τη μανία των Ναζί.

Η φίλια τους κράτησε πάνω από τρεις δεκαετίες και διακόπηκε το 1963 με αφορμή την έκδοση του έργου της Άρεντ *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ*. Το θέμα του βιβλίου είναι λίγο πολύ γνωστό: Ο Άντολφ Άιχμάν αξιωματικός των Ναζί και ένας από τους υπευθύνους για τον «συντονισμό» της Τελικής Λύσης, συλλαμβάνεται από ισραηλινούς πράκτορες στις 11 Μαΐου του 1960 σε ένα προάστιο του Μπουένος Άιρες, μεταφέρεται στο Ισραήλ και οδηγείται σε δίκη που ξεκινά στις 19 Απριλίου του 1961 στην Ιερουσαλήμ με 15 βαρύτατες κατηγορίες για εγκλήματα κατά του εβραϊκού λαού, εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας καθώς και εγκλήματα πολέμου, που το κάθε ένα από αυτά επέσυρε θανατική καταδίκη. Η φιλόσοφος Χάννα Άρεντ καλύπτει δημοσιογραφικά τη δίκη για λογαριασμό της εφημερίδας *The New Yorker*, όπου και δημοσιεύονται σε συνέχειες τα κείμενα που κατόπιν συγκεντρώθηκαν σε βιβλίο.

Οι θέσεις που διατύπωσε η Άρεντ στο βιβλίο της είναι σε γενικές γραμμές γνωστές σήμερα: Η Άρεντ ήδη από τον υπότιτλο του βιβλίου της αναθεωρεί την παλιότερη θέση της περί «ριζικού κακού» (την οποία είχε πρωτοδιατυπώσει στις *Αρχές του Ολοκληρωτισμού*) και τώρα κάνει λόγο για «κοινοτοπία του κακού». Ο Άιχμάν δεν είναι κάποιο «τέρας» όπως θέλει να τον παρουσιάσει το δικαστήριο και ο τύπος αλλά ένας συνηθισμένος, μάλλον φαιδρός, άνθρωπος δίχως ιδιαίτερες πνευματικές ικανότητες. Δεν διακατέχονταν από κάποιον ιδιαίτερο αντισημιτισμό, δεν αισθανόταν μίσος για τα θύματά του, απλώς εκτελούσε πειθήνια τις εντολές που δεχόταν από τους ανωτέρους του, ως μέρος του στρατιωτικού του καθήκοντος. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του, είχε ενεργήσει ως νομοταγής πολίτης, και μάλιστα πρόσθεσε πως ολόκληρη τη ζωή του μέχρι την μέρα που του ανατέθηκε η διεκπεραίωση της «Τελικής Λύσης» την είχε ζήσει σύμφωνα με τις αρχές της καντιανής κατηγορικής προσταγής. Του ήταν αδύνατον να σκεφτεί και να κρίνει το παράλογο και εγκληματικό των εντολών που εκτελούσε, πολύ περισσότερο να τις παρακούσει. Έχουμε, δηλαδή, μπροστά μας περισσότερο τον ανθρωπολογικό τύπο του συνηθισμένου, πειθήνιου εκτελεστή εντολών (θα σκότωνε ακόμα και τον πατέρα του αν είχε λάβει διαταγή να το κάνει, λέει η Άρεντ) και όχι κάποια «εξαιρετική» περίπτωση σαδιστικού τέρατος. Επιπλέον, η Άρεντ επικρίνει δριμύτατα τους ηγέτες των εβραϊκών κοινοτήτων, δίχως τη συνεργασία των οποίων το φρικαλέο έγκλημα των Ναζί δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί σε τέτοια διάσταση. Για έναν Εβραίο, υποστηρίζει η Άρεντ, ο ρόλος που έπαιξαν οι ηγέτες των Εβραίων στην καταστροφή του ίδιου τους του λαού είναι αναμφίβολα το σκοτεινότερο κεφάλαιο σε αυτή την σκοτεινή ιστορία. Και συνεχίζει: «Όπου ζούσαν Εβραίοι, υπήρχαν αναγνωρισμένοι εβραίοι ηγέτες, και αυτή η ηγεσία, σχεδόν δίχως εξαίρεση, συνεργάστηκε με τον έναν

ή τον άλλο τρόπο, για τον έναν λόγο ή τον άλλο, με τους Ναζί. Η αλήθεια είναι ότι αν ο εβραϊκός λαός ήταν ανοργάνωτος και δίχως ηγέτες, θα υπήρχε χάος και πάρα πολλή αθλιότητα αλλά σε καμιά περίπτωση δεν θα ήταν ίδιος ο αριθμός των νεκρών».

Οι θέσεις αυτές ξεσήκωσαν θύελλα αντιδράσεων εκ μέρους εβραίων διανοουμένων μεταξύ των οποίων και του μέχρι τότε φίλου της Γκέρσομ Σόλεμ. Σε μια ιδιαιτέρως επικριτική επιστολή του προς την Άρεντ στις 23 Ιουνίου του 1963 της γράφει: «Στην εβραϊκή παράδοση υπάρχει μια έννοια, που είναι δύσκολο να οριστεί αλλά παραμένει αρκετά συγκεκριμένη, την οποία ξέρουμε ως *Ahabath Israeli*: “Αγάπη για τον εβραϊκό λαό...” Σε εσένα, αγαπητή Χάννα, δεν βλέπω και πολλή από αυτή την αγάπη. Δεδομένου ότι το θέμα για το οποίο μιλάμε είναι ο αφανισμός των δύο τρίτων του εβραϊκού λαού, ένα τέτοιο ύφος –για το οποίο θα ταίριαζε η αγγλική λέξη *flippancy* [αναίδεια, έλλειψη σεβασμού]– δεν μου αρέσει καθόλου. Για το ζήτημα το οποίο πραγματεύεσαι ένα τέτοιο ύφος είναι αφάνταστα ανάρμοστο». Επιπλέον της λέει ότι σε διάφορα σημεία της κριτικής της διαφαίνεται μια προφανής απέχθεια για οτιδήποτε έχει να κάνει με τον Σιωνισμό και ότι πρόθεσή της ήταν να γελοιοποιήσει τον Σιωνισμό και αυτό ο Σόλεμ το αποδίδει σε ένα σύμπτωμα μίσους προς την εβραϊκή της καταγωγή, που οφείλεται στην νεανική της θητεία στον μαρξισμό και την αριστερά.

Την οξύτατη αντίδραση του Σόλεμ προκάλεσαν και οι κατηγορίες της Άρεντ προς τους ηγέτες του εβραϊκού λαού για την συνεργασία τους με τους Ναζί. Η μη σαφής διάκριση εκ μέρους της μεταξύ βασανιστή και θύματος ήταν εντελώς λανθασμένη και μεροληπτική στα μάτια του Σόλεμ. Της γράφει: «Στα στρατόπεδα συγκέντρωσης εξευτελίστηκαν συστηματικά ανθρώπινα όντα· όπως λες κι εσύ εξαναγκάστηκαν να συμμετέχουν στην ίδια τους την εξόντωση και να βοηθήσουν στην εκτέλεση συγκρατούμένων τους. Είναι, συνεπώς, ασαφής η διάκριση βασανιστή και θύματος; Τι διαστρέβλωση! Καλούμαστε, μου φαίνεται, να ομολογήσουμε ότι και οι Εβραίοι είχαν το “μερίδιό” τους στις πράξεις γενοκτονίας. Αυτό αποτελεί μια τυπική *quanterio terminorum* [...] Στην εκ μέρους σου εξέταση του πώς αντέδρασαν οι Εβραίοι σε αυτές τις ακραίες συνθήκες –στις οποίες κανείς από εμάς δεν βρέθηκε– εντοπίζω, αρκετά συχνά, αντί για ισορροπημένη κρίση, ένα είδος δημαγωγικής θέλησης-για-υπερβολή.» Και καταλήγει: «Ποιος από εμάς μπορεί σήμερα να πει τι όφειλαν να αποφασίσουν οι πρεσβύτεροι –ή όπως αλλιώς θέλεις πές’ τους– Εβραίοι ενώπιον αυτών των καταστάσεων; Δεν ξέρω αν έπραξαν σωστά ή όχι. Ούτε που τολμάω να κρίνω. Δεν βρέθηκα εκεί».

Η Άρεντ υπεραμύνθηκε των θέσεών της και σε κανένα σημείο του γράμματός της δεν έδειξε απολογητική διάθεση: «Είναι κρίμα που δεν διάβασες το βιβλίο μου προτού ξεκινήσει, εκ μέρους του ισραηλινού κατεστημένου στο Ισραήλ και τις ΗΠΑ η εκστρατεία παρερμηνείας του», γράφει στον Σόλεμ. «Νομίζω θα ήταν αδύνατο να παρερμηνεύσεις τις θέσεις μου αν δεν είχες επηρεαστεί από αυτή την εκστρατεία. Η κοινή γνώμη, ιδίως όταν έχει χειραγωγηθεί προσεκτικά, όπως συνέβη σε αυτή την περίπτωση, είναι ένα πανίσχυρο όπλο». Και αφού αποκρούει τα περί καταγωγής της από την γερμανική αριστερά («αν από κάπου κατάγομαι, είναι από την παράδοση της γερμανικής φιλοσοφίας») απαντά στο κεντρικό –και πιο ενδιαφέρον, ίσως, για εμάς σήμερα– επιχείρημα του Σόλεμ, περί έλλειψης αγάπης προς τον εβραϊκό λαό: Έχεις δίκιο, του λέει η Άρεντ, δεν με κινεί καμιά «αγάπη» αυτού του είδους, για δύο λόγους. Ποτέ στη ζωή μου δεν «αγάπησα» κανέναν λαό και καμιά συλλογικότητα. Ούτε τον γερμανικό λαό, ούτε τον γαλλικό, ούτε τον αμερικάνικο, ούτε την εργατική τάξη ή οτιδήποτε τέτοιο. Στην πραγματικότητα αγαπώ «μόνο» τους φίλους μου και το είδος αγάπης στο οποίο πιστεύω είναι η αγάπη για πρόσωπα. Δεύτερον, αυτή η αγάπη για τους Εβραίους, δεδομένου ότι η ίδια είμαι

Εβραία, θα μου φαινόταν μάλλον ύποπτη. Και επιπεροσθέτως, γενικεύοντας τη συζήτηση, η Άρεντ υπενθυμίζει στον Σόλεμ ότι: «Ο ρόλος της “καρδιάς” στην πολιτική μου φαίνεται εξολοκλήρου αμφισβητήσιμος. Γνωρίζεις κι εσύ όπως κι εγώ ότι συχνά όσοι αναφέρουν απλώς δυσάρεστα γεγονότα, εγκαλούνται για έλλειψη ψυχής ή για έλλειψη καρδιάς. Δεν μπορώ εδώ να περιγράψω τι γίνεται όταν τα συναισθήματα εκδηλώνονται δημόσια και γίνονται παράγοντας των πολιτικών υποθέσεων· είναι όμως σημαντικό θέμα και έχω προσπαθήσει να περιγράψω τα καταστροφικά αποτελέσματα στο βιβλίο μου *Για την Επανάσταση*, εξετάζοντας τον ρόλο της συμπόνιας στη διαμόρφωση του επαναστατικού χαρακτήρα»

Αναφορικά με το δεύτερο επιχείρημα του Σόλεμ, η Άρεντ επίσης υπεραμύνεται του βιβλίου της: «Ποτέ δεν ρώτησα γιατί οι Εβραίοι επέτρεψαν να τους σκοτώσουν. Κανείς λαός ή ομάδα ανθρώπων στην Ευρώπη δεν αντέδρασε διαφορετικά υπό την άμεση πίεση του τρόμου. Το ερώτημα που έθεσα ήταν αυτό της συνεργασίας των Εβραίων επισήμων κατά τη διάρκεια της Τελικής Λύσης, και το ερώτημα αυτό είναι ιδιαιτέρως άβολο γιατί κάποιος δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι ήταν προδότες. (Υπήρχαν βέβαια και προδότες, αλλά αυτό είναι άσχετο). Με άλλα λόγια, μέχρι το 1939 και το 1941, ό,τι έκαναν ή δεν έκαναν οι επίσημοι εβραίοι είναι κατανοητό και δικαιολογημένο. Η κατοπινή στάση τους ήταν πολύ προβληματική. Η θέση μου ήταν σαφής και παρόλα αυτά δεν την κατάλαβες. Είπα ότι δεν υπήρχε δυνατότητα αντίστασης, αλλά υπήρχε η δυνατότητα να *μην κάνουν τίποτα*. Και για να μην κάνει τίποτα κάποιος δεν χρειαζόταν να είναι άγιος, χρειαζόταν απλώς να πει: “είμαι ένας απλός Εβραίος, και δεν επιθυμώ να παίξω κάποιον άλλο ρόλο”. [...] Επιπλέον, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι εδώ έχουμε να κάνουμε με συνθήκες που ήταν αρκούντως τρομερές και απελπιστικές, αλλά που δεν ήταν οι συνθήκες των στρατοπέδων συγκέντρωσης. Αυτές οι αποφάσεις λήφθηκαν σε μια ατμόσφαιρα τρόμου, όχι όμως κάτω από την άμεση πίεση και επίδραση τρόμου. Υπάρχει σημαντική διαφορά ανάμεσα στα δυο, την οποία πρέπει να λαμβάνει υπόψην κάθε μελετητής του ολοκληρωτισμού. Αυτοί οι άνθρωποι διέθεταν ακόμα κάποια ορισμένη, περιορισμένη ελευθερία απόφασης και πράξης. Ακριβώς όπως και οι δολοφόνοι των SS διέθεταν, όπως τώρα γνωρίζουμε, μια περιορισμένη επιλογή εναλλακτικών. Θα μπορούσαν να πουν: “Επιθυμώ να απαλλαγθώ από τα δολοφονικά μου καθήκοντα” και δεν θα τους συνέβαινε τίποτα. Από τη στιγμή που στην πολιτική ασχολούμαστε με ανθρώπους και όχι με ήρωες ή αγίους, υπάρχει η δυνατότητα της «μη συμμετοχής» που είναι αποφασιστική αν ξεκινάμε να κρίνουμε, όχι το σύστημα, αλλά το άτομο, τις επιλογές του και τα επιχειρήματά του».

Και η Άρεντ κλείνει με ένα συντριπτικό αντεπιχείρημα στην επίκριση του Σόλεμ ότι το βιβλίο της αποτελεί μια «γελοιοποίηση του Σιωνισμού», συνοψίζοντας σε λίγες αράδες μια προγραμματική διακήρυξη ελεύθερης σκέψης και ανεξάρτητης κριτικής: «Θα αποτελούσε μυστήριο για εμένα αυτή σου η πεποίθηση αν δεν ήξερα ότι πολλοί άνθρωποι εντός των σιωνιστικών κύκλων έχουν γίνει ανίκανοι να ακούν οποιαδήποτε γνώμη δεν συμφωνεί με την ιδεολογία τους. [...] Αυτό που σε μπερδεύει είναι ότι τα επιχειρήματά μου και η προσέγγισή μου είναι διαφορετική από αυτή που έχεις συνηθίσει· με άλλα λόγια, το πρόβλημα είναι ότι εγώ είμαι ανεξάρτητη. Με αυτό εννοώ ότι δεν ανήκω σε καμία οργάνωση και πάντοτε μιλάω μόνο εξ ονόματός μου [...] Οποιαδήποτε ένσταση κι αν έχεις για τα συμπεράσματά μου, δεν θα τα καταλάβεις αν δεν συνειδητοποιήσεις ότι είναι δικά μου και κανενός άλλου»

Ο Σόλεμ στην επιστολή του είχε ζητήσει από την Άρεντ την άδεια να την δημοσιεύσει μαζί με την απάντησή της. Η Άρεντ του απάντησε ότι θα προτιμούσε να μην δημοσιευτούν οι δυο επιστολές και να μείνουν στα πλαίσια μια φιλικής

ανταλλαγής απόψεων και διαφωνίας, αλλά αν, ωστόσο, επιμένει μπορεί να τις δημοσιεύσει. Πράγματι, οι δύο επιστολές δημοσιεύτηκαν αρχικά στο *Mitteilungsblatt*, no 33 (16 Αυγούστου, 1963) και στη συνέχεια αναδημοσιεύτηκαν στην *Neue Zürcher Zeitung* (20 Οκτωβρίου, 1963) και στο *Encounter* (τον Ιανουάριο του 1964)

Σήμερα ίσως οφείλουμε, αναδρομικά, ευγνωμοσύνη στην επιμονή του Σόλεμ. Η διαμάχη των δύο σημαντικών αυτών στοχαστών έθεσε από τότε τα όρια μιας συζήτησης που αμέτρητες φορές επαναλήφθηκε με αφορμή τα πεπραγμένα του ισραηλινού κράτους: Θα πρέπει η αγάπη ή η συμπάθειά μας προς έναν λαό για την οδύνη του Ολοκαυτώματος που υπέστη να μας αποτρέπει από την κριτική της πολιτικής που ακολουθεί ένας κρατικός σχηματισμός; Έχουν δικαίωμα οι εβραϊκής καταγωγής πολίτες να ασκούν αυτή την κριτική δίχως να κατατάσσονται στη χορεία των «αυτομισούμενων» και οι μη Εβραίοι, δίχως να θεωρούνται αντισημίτες; Οι αιώνες αντισημιτικών διώξεων, το όνειδος του Ολοκαυτώματος, βάζουν στο απυρόβλητο έναν κρατικό σχηματισμό; Όποιος αποπειράται να μιλήσει για αυτό το ζήτημα θα βρίσκεται αυτομάτως κατηγορούμενος από μία λογοκριτική μηχανή, η οποία μάλιστα διαθέτει πλέον (με σχετικούς νόμους που ψηφίζονται) νομική κατοχύρωση και δικαστικές δικαιοδοσίες; Απ' την άλλη, κατά πόσο θα πρέπει να έχει κατά νου ο εκάστοτε επικριτής του Ισραήλ ότι την κριτική του μπορεί να την εκμεταλλευτούν ρατσιστικοί κύκλοι, αρνητές του Ολοκαυτώματος και δεδηλωμένοι αντισημίτες για χρήση όλως άλλη από αυτήν που προοριζόταν; Σε μια Ευρώπη που το φάντασμα της ακροδεξιάς αναβιώνει, πόσο οξυμμένα πρέπει να είναι τα αντανάκλαστικά μας απέναντι σε κάθε ρατσιστική εκδήλωση;

Κοντολογίς, είναι ναρκοθετημένο και οιονεί λογοκριμένο το συγκεκριμένο πεδίο διαλόγου ή μπορούμε να το αποσπάσουμε και να συζητάμε γι' αυτό όπως για κάθε άλλο ζήτημα της δημόσιας σφαίρας;

Η Άρεντ με το βιβλίο της ο *Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ* και τις αντιδράσεις που αυτό προκάλεσε αποτέλεσε το πρώτο ίσως θύμα αυτού που εύστοχα κάποιοι αποκάλεσαν «βιομηχανία παραγωγής φραγμών», μιας αστυνόμευσης του φρονήματος δια της επίκλησης ιστορικών δραμάτων. Και ίσως από εκεί, από την περίπτωση της Άρεντ, πρέπει να πιάσουμε το νήμα που θα ξηλώσει τους περιορισμούς της ελεύθερης σκέψης, ώστε το σπαρακτικό «ποτέ ξανά» των Εβραίων να αφορά αυτή την φορά τους πάντες στον κόσμο της επελαύνουσας βαρβαρότητας που θα αντικρύσουμε, αντικρίζουμε ήδη, στον 21ο αιώνα.

ΠΗΓΕΣ

Hanna Arendt, *The Jewish Writings*, Schocken Books (2007).

Hanna Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, Penguin (1994) [Πρώτη αγγλική έκδοση 1963. Κυκλοφορούν δύο ελληνικές μεταφράσεις, μία του 1985 από τις εκδ. Θύρσος και μία του 2009 από τις εκδ. Νησίδες]

Michael Ezra, "The Eichmann Polemics: Hannah Arendt and her critics", *Democratia* no.9, (καλοκαίρι 2007)

Arie M. Dubnov, "Hannah Arendt, Gershom Scholem and the Ethics of Collective responsibility", *Nisan* 5770, Απρίλιος 2010.

Bengamin Ivry, *Pen Pals Reunited: Gershom Scholem and Hannah Arendt*, <http://blogs.forward.com/the-art-y-semite/133576/>, 2 Δεκεμβρίου 2010.